

Jerzy Stańczyk *

Zmiany systemowe w postsocjalistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej

Załamaniem się systemu państw socjalistycznych w Europie Środkowej i Wschodniej, przypieczętowane procesem całkowitego wycofania z tego regionu wojsk radzieckich/rosyjskich, dało podstawy do określenia owych państw jako „postsocjalistycznych” czy „postkomunistycznych”. Państwa te znajdują się obecnie na etapie przejściowym od obalenia dawnych porządków do pełnego wprowadzenia nowych, odpowiadających standardom rozwiniętych państw zachodnich.¹ Etap przejściowy zakłada konieczność dokonania szeregu kompleksowych reform systemu państwowego w sferze politycznej (przede wszystkim budowa demokratycznych struktur państwowych opartych na zasadach państwa prawa i koncepcji społeczeństwa obywatelskiego przejawiająca się m.in. w zmianach prawodawstwa, tworzeniu silnych samorządów, umacnianiu pluralizmu politycznego) oraz ekonomicznych (liberalizacja gospodarki w związku z jej urynkowaniem, prywatyzacja, unowocześnienie produkcji i zarządzania).²

* Dr **Jerzy Stańczyk** - Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

¹ Por.: S.Collins, D.Rodrik, *Eastern Europe and the Soviet Union in the World Economy*, Institute for International Economics, Washington 1991, s.111; M.S.Lipset, *The Death of the Third Way*, "The National Interest", Summer 1990, s. 25-37.

² Szerzej: V.Bunce, M.Csanádi, *A Systematic Analysis of a Non-System: Post Communism in Eastern Europe*, Discussion Papers no 4, Institute of Economics. Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1992; *Decline of Communism. Rise of Capitalism*, ed. K.Poznanski, Westview Press Boulder 1992; G.Ekiert, *Democratization process in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration*, "British Journal of Political Science", no. 21 1991, s.285-313; W.Lizak, *Destabilizacja systemów politycznych* oraz I.Wyciechowska, *Dysproporcje rozwojowe państw w: Bezpieczeństwo międzynarodowe w Europie Środkowej po zimnej wojnie*, red. J.Kukułka, Instytut Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1994, s.119-129, 140-147.

Proces reform systemowych w środkowoeuropejskich państwach postsocjalistycznych i państwach poradzieckich przyrównać można w pewnym sensie do transformacji systemowej, jaka odbyła się w powojennych Niemczech, z tą tylko różnicą, że w przypadku grupy omawianych państw jest to transformacja dobrowolna. Procesy te można ująć w czterech zasadniczych punktach:

- demokratyzacja,
- dekomunizacja,
- decentralizacja (w połączeniu z prywatyzacją gospodarki),
- demilitaryzacja (w sensie redukcji zbrojeń, ale również swoistej demilitaryzacji społeczeństw i państw oraz depolityzacji armii wraz z objęciem jej demokratyczną kontrolą cywilną).³

Przyjąć można, że zakończenia etapu przejściowego należy upatrywać w pełnej integracji nowych demokracji środkowoeuropejskich ze strukturami zachodnioeuropejskimi (co stanowi priorytet ich reform systemowych), a w każdym razie w osiągnięciu pełnej gotowości do podjęcia z nimi kompleksowej, zintegrowanej współpracy w oparciu o zgodność struktur i zasad ich funkcjonowania.⁴

1. Reformy polityczne

Reformy polityczne, ukierunkowane na realizację oczekiwań społecznych i zbliżenie z Zachodem, przybrały różny zakres w poszczególnych krajach regionu. Wszędzie doprowadziły jednak z czasem do dekompozycji ugrupowań dawnej opozycji demokratycznej oraz wzrostu znaczenia jej nurtów populistycznych i nacjonalistycznych, których działanie przynosić zaczęło radykalizację reform, choć niekiedy i pewne zagrożenia dla ich kontynuacji.⁵ Ta dekompozycja - powiększana w wyniku kolejnych wyborów parlamentarnych,

³ Por.: S.Bieleń, *ZSRR - wielka niewiadoma w: Krajobraz po transformacji. Środowisko międzynarodowe Polski lat dziewięćdziesiątych*, red. R.Kuźniar, Instytut Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1992, s. 79-80; G.F.Kennan, *Communism in Russian History*, "Foreign Affairs", no. 5 1990/91, s.168-186.

⁴ Por.: T.van den Doel, *Central Europe: the new allies? The Road from Visegrad to Brussels*, Oxford 1993; L.Künhardt, *Der Osten des Westens und die "russische Frage"*, "Europa Archiv", nr 9 1994, s.230-247; C.Meier, *Aussatze zu einer Zusammenarbeit in der Ostmitteleuropäischen Region*, "Aussenpolitik", nr 3 1994, s.257.

⁵ Szerzej: M.Beylin, N.Gładziuk, J.Kofman, P.Ogrodziński, W.Roszkowski, *Analizy przekrojowe w: Raport o stanie Europy Środkowo-Wschodniej 1991*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1992, s.10; *Democracy and Political Transformation: Theories and East-Central European Realities*, ed. G.Szoboszlai, Hungarian Political Science Association, Budapest 1991; *Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*, University of California Press, Berkeley 1991; P.Volten, *Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy*, Westview 1990.

samorządowych czy prezydenckich - na początku lat 90. szła w parze ze wzrostem rozczarowania społecznego. Pojawiło się ono zarówno z braku radykalnej poprawy sytuacji materialnej ludności⁶ (pomimo utrzymywania wysokich, wręcz rosnących, wydatków na cele społeczne w wysokości 15-30% PKB, podczas gdy np. w państwach wschodniej Azji wynoszą one 5-10% PKB),⁷ jak i spowolnienia oczekiwanych reform politycznych (praktyczne zaniechanie lustracji i dekomunizacji poza Niemcami i Czechosłowacją, chociaż i tam przyniosły one tylko częściowe rezultaty i przysporzyły wielu problemów). Wszystko to ułatwiło partiom postkomunistycznym, na ogół o charakterze socjaldemokratycznym lub nacjonalistycznym, odbudowę wpływów politycznych przy okazji kolejnych wyborów parlamentarnych na Białorusi, w Bułgarii, Estonii, Litwie, Polsce, Rumunii, Słowacji, Słowenii, Ukrainie i na Węgrzech.⁸ (Wpływy ekonomiczne partie te zachowały za pośrednictwem wielu należących do nich biznesmenów dzięki tzw. uwłaszczeniu nomenklatury.)

Zjawiska te sprawiają trudność w precyzyjnym określaniu orientacji politycznej poszczególnych partii w tradycyjnym rozumieniu terminów: lewica,

⁶ "Pod koniec 1993 r. najwyższy wskaźnik optymizmu (odpowiedź twierdząca na pytanie, czy sprawy idą w dobrym kierunku) zanotowano w Albanii (72%), Czechach (59%), Estonii (51%) i na Łotwie (41%). W krajach tych liczba optymistów przewyższała liczbę pesymistów. We wszystkich pozostałych krajach regionu pesymistów było więcej niż optymistów. Skrajnie pesymistycznie oceniali kierunek zmian Ukraińcy (75% uważało, że sprawy wyglądają źle), Węgrzy i Litwini (po 66%) oraz Białorusini (64%). Akceptacja gospodarki rynkowej sięgała w Albanii 70% populacji, na Litwie - 57%, w Czechach, Estonii, Rumunii i Polsce - odpowiednio 51-53% oraz poniżej 50% w innych krajach. Jednocześnie ogólna liczba niezadowolonych z osiągniętego poziomu demokracji była wyższa niż zadowolonych. W porównaniu z badaniami z lat poprzednich wskazuje to na wzrost frustracji i niezadowolenia, gdyż wyjąwszy nietypową tu Albanie, wskaźniki poprzednie były bardziej optymistyczne." (J.Kofman, W.Roszkowski, *Gospodarka w: Europa Środkowo-Wschodnia 1993. Rocznik III*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1995, s. 22.) Por. także J.Głuszyński, *Wschodnioeuropejski barometr*, "Wprost", 12.03.1995; R.S., *Spadek ciśnienia. "Eurobarometr": nastroje w Europie Wschodniej*, "Wprost", 6.03.1994; *Eurobarometr wskazuje na niż*, "Rzeczpospolita", 26.02.1993; *Central and Eastern Eurobarometr. Public Opinion About the European Community*, Commission of the European Communities, February 1993.

⁷ Na przykład w Polsce wydatki na cele społeczne wzrosły między 1989 i 1993 r. o 11%. W tym czasie wzrosła też liczba emerytów o 28%, osiągając wskaźnik 32% dorosłej ludności. (Dla przykładu w USA tylko 21% dorosłych pobiera emerytury.) Por. J.Sachs, *Dlaczego zwyciężają postkomuniści*, "Rzeczpospolita", 20.06.1995.

⁸ Szerzej: M.Beylin, J.Kofman, P.Ogrodziński, W.Roszkowski, *Polityka i społeczeństwo w: Europa Środkowo-Wschodnia 1992. Rocznik II*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1994, s.10-11; J.Sachs, *Dlaczego zwyciężają postkomuniści ...*, op.cit; *Powrót Demoluda. Kto sprawuje realną władzę w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, "Polityka", 16.12.1995; *Raport o sytuacji partii komunistycznych i postkomunistycznych w Europie Środkowej i Wschodniej*, "Rzeczpospolita", 23.09.1993.

prawica, centrum.⁹ W tych warunkach również teza Samuela Huntingtona o tzw. trzeciej fali¹⁰ w tendencjach demokratyzacyjnych systemów autorytarnych na świecie musi być rozpatrywana przy uwzględnieniu innej tezy, mówiącej o naturalnym procesie odradzania się wpływów postkomunistycznych. Ma to miejsce dzięki pojawieniu się społecznej akceptacji powrotu do władzy ludzi dawnego systemu w warunkach zaawansowania reform w trakcie bieżącej, trzeciej fazy transformacji systemowej w Europie Środkowej i Wschodniej.¹¹

Zauważyć jednak należy, że prywatyzacja gospodarki i środków masowego przekazu wpłynęła na utrwalenie wolnościowych przemian demokratycznych, nawet w krajach, w których umocniły się wpływy postkomunistów. Ponadto wskazać trzeba na poważną jakościową zmianę w zakresie suwerennego określania interesów narodowych postsocjalistycznych państw środkowoeuropejskich, wyrażającą się m.in. w kształtowaniu nowych powiązań międzypaństwowych. Poza formalnym zawiązaniem sieci układów bilateralnych między sobą, państwa te realizują według własnych priorytetów i orientacji swą politykę indywidualnego zbliżenia z Zachodem (Czechy, Słowacja i Węgry głównie poprzez zbliżenie z Niemcami, Rumunia z Francją, Litwa, Łotwa i Estonia z krajami skandynawskimi, a Polska z USA).

2. Reformy ekonomiczne

Transformacja systemowa w zakresie reform ekonomicznych spowodowała na początku lat 90. gwałtowne załamanie się sytuacji gospodarczej europejskich państw postsocjalistycznych.¹² Wymownym tego odzwierciedleniem jest bardzo duży spadek produktu narodowego: „*Załamanie gospodarcze Polski, Czech, Węgier i Słowacji osiągnęło 19 do 20% produktu krajowego brutto (PKB) w stosunku do 1989 r., zaś w Bułgarii, Rumunii, b. Jugosławii i Albanii spadek PKB osiągnął nawet 40% w porównaniu z 1989 r. (...) W b. ZSRR spadek*

⁹ Szerzej: A.Ágh, *The Emerging Party System in East Central Europe*, "Budapest Papers on Democratic Transition", Hungarian Center for Democracy Studies Foundation, Department of Political Science, Budapest University of Economics, no. 13 1992; *New political parties of Eastern Europe and the Soviet Union*, ed. B. Szajkowski, Detroit 1991.

¹⁰ S.P.Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.

¹¹ M.Beylin, J.Kofman, P.Ogrodziński, W.Roszkowski, op.cit., s.11; J.Sachs, *Dlaczego zwyciężają postkomuniści ...*, op.cit.

¹² "Jak wynika z raportu ECE w pierwszym kwartale 1990 r. nastąpił spadek produkcji przemysłowej w sześciu krajach Europy Wschodniej o 13,4% (w tym w Polsce o 28,7% w pierwszej połowie roku). Eksport tych krajów obniżył się o 14,2%, a import o 5,8%." (M.Perczyński, *Zagrożenia gospodarcze okresu transformacji systemowych w krajach Europy Wschodniej i Środkowej*, PISM, Warszawa 1991, s.14.) Por. także Danuta Zagrodzka *proponuje psychoterapię gospodarczą. Europa Wschodnia na minusie*, "Gazeta Wyborcza", 26.06.1991 oraz *The Economic Situation in Central and Eastern Europe and the Main CIS States in 1993 with an Outlook for 1994*, Vienna Institute for Comparative Economic Studies, (Vienna) 1994.

PKB wyniósł średnio, w porównaniu z 1989 r., 54-56%¹³ Ocenia się, że spadek produktu krajowego brutto w latach 1990-1992 był w europejskich państwach postsocjalistycznych większy niż ten z lat wielkiego kryzysu gospodarczego 1929-1934.¹⁴ Największy spadek zanotowano w Albanii, Bułgarii, Mołdawii i Estonii, a najmniejszy na Białorusi, w Polsce, na Węgrzech i w Czechosłowacji.¹⁵

Wiązało się to z wyraźnym ograniczeniem aktywności gospodarczej w zakresie produkcji i inwestycji. Największy spadek produkcji przemysłowej w latach 1990-1992 wystąpił w Chorwacji (o ponad 50%), w Bułgarii i Rumunii (o około 50%), w Czechosłowacji (o 36%) i na Węgrzech (o 33%), zaś najmniejszy był na Ukrainie (o 13%) i w Rosji (o 28%).¹⁶ Największe obniżenie aktywności gospodarczej w 1991 r. nastąpiło jednak w Albanii, w gospodarce której większą niż w innych krajach regionu rolę odgrywało rolnictwo i gdzie nastąpił spadek produkcji rolnej w porównaniu z 1990 r. aż o 80%!¹⁷ Największe ograniczenie inwestycji nastąpiło w Bułgarii, krajach b. Jugosławii, Rumunii, Czechosłowacji (nie są znane dane albańskie), a najmniejsze - w Polsce.¹⁸

Stopień zaawansowania reform gospodarczych coraz bardziej różnicował kraje Europy Środkowej i Wschodniej, wśród których już w 1992 r. Polska, Węgry i Czechosłowacja zaczęły przewyżczać recesję, a Polska w 1993 r. jako jedyne państwo w regionie osiągnęła wzrost PKB (o 3%), po czym w 1994 r. zanotowano rekordowy, pięcioprocentowy wzrost gospodarczy. W latach 1994-95 recesję przewyżczyły już wszystkie interesujące nas kraje z wyjątkiem Białorusi, Macedonii, Mołdawii i Ukrainy (przy czym wśród wymienionych państw, z wyjątkiem Białorusi, tempo spadku PKB wyraźnie zmalało).¹⁹

¹³ I. Wyciechowska, op.cit., s.144. "Skumulowany spadek produktu krajowego brutto (PKB) od początku załamania i transformacji do 1993 r. był najwyższy w krajach bałtyckich (Litwa - o 60%, Łotwa - o 50%, Estonia o 39%), w Albanii (o 38%), na Ukrainie (o 37%), w Rumunii (o 34%), Bułgarii (o 31%), na Słowacji (o 25%), w Czechach (o 21%), na Węgrzech (o 19%) i w Polsce (o 14%), przy czym w tym ostatnim przypadku nastąpiło już przekroczenie dna kryzysu i pewne odrobienie spadku. W różnych krajach moment początku załamania był różny. W Słowenii załamanie rozpoczęło się w 1986 r., w Rumunii - w 1987 r., w Bułgarii - w 1988 r., a w pozostałych krajach - w 1989 r. lub nawet 1990 r. (J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s.16.)

¹⁴ *Economic Survey of Europe of 1991-1992*, UN, New York 1992, s. 42. Por.: P.Bożyk, *Które do Europy? Teoria i praktyka*, Graf-Punkt, Warszawa 1993, s.72.

¹⁵ Tamże, s.70.

¹⁶ Tamże, s.72.

¹⁷ J.Kofman, W. Roszkowski, op.cit., s.16.

¹⁸ Tamże, s.17.

¹⁹ T.Bylka, *Gospodarka* oraz J.Kofman, W.Roszkowski, *Polityka i społeczeństwo w: Europa Środkowo-Wschodnia 1994-1995. Rocznik IV-V*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1997, s.15 i 21 (tab.1) oraz s.13 (tab.1).

Jednym z najbardziej dotkliwych skutków reform systemowych stało się bezrobocie (koniunkturalne i strukturalne). Przybrało ono w 1991 r. największe rozmiary w Albanii, Jugosławii, Polsce i Bułgarii, zaś jego najszybszy przyrost następował wówczas w Albanii, Jugosławii, Bułgarii, Czechosłowacji, na Węgrzech i w Rumunii.²⁰ W 1994 r. osiągnęło ono największą wielkość w Polsce (16%)²¹, Słowacji (15,5%), Słowenii (15%) i na Węgrzech (10,5%), zaś najniższą w Czechach (3,5%). Jego wielkość 2% w Rosji i 1% na Ukrainie traktować należy odrębnie, jako wyraz braku rzeczywistych reform rynkowych.²² W ostatnich dwóch latach, w związku ze wzrostem gospodarczym, nastąpiło nieznaczne zmniejszenie bezrobocia.²³ Z uwagi na fakt, że większość krajów regionu nie zakończyła jeszcze restrukturyzacji wielkich przedsiębiorstw państwowych, wspomniana nieznaczna poprawa sytuacji w tym zakresie nie oznacza jeszcze przełomu.

Innym wskaźnikiem stopnia zaawansowania reform jest poziom inflacji.²⁴ Uwolnienie cen spowodowało w 1991 r. największą inflację w Albanii, Bułgarii i Rumunii. Jej eskalacja nastąpiła ponownie w republikach b. Jugosławii w związku z wybuchem wojny. W 1994 r. największy poziom inflacji osiągnęła na Ukrainie (3000%) i w Rosji (300%), a najniższy w Czechach (11%) i Bułgarii (11,5%). W innych państwach regionu wskaźniki przedstawiały się następująco: Słowacja - 15%, Słowenia - 19%, Węgry - 20%, Polska - 32,2%.²⁵

Pod względem zadłużenia zagranicznego w liczbach absolutnych w 1992 r. największy był dług Polski (ok. 45 mld dolarów), a w odniesieniu do liczby mieszkańców i wysokości obrotów handlowych - długi Węgier i Bułgarii.²⁶ Poziom długu wewnętrznego i zewnętrznego w stosunku do PKB (w wysokości 70% na Węgrzech, 60% w Polsce i około 30% w Czechosłowacji), a ponadto zmniejszające się deficyty budżetowe tych państw (poza Węgrami w 1994 r.)²⁷ sprawiły, że kraje te stały się już zdolne do wypełnienia podstawowych kryteriów prowadzenia wspólnej polityki walutowej przyjętych dla Unii Europejskiej w Maastricht, wyprzedzając nawet pod tym względem m.in. Włochy i Grecję.²⁸

²⁰ J.Kofman, W.Roszkowski, *Gospodarka*, op.cit., s. 16.

²¹ *Rok rozczarowań w Europie Wschodniej*. CUP, "Gazeta Wyborcza", 25.04.1991, *Danuta Zagrodzka proponuje ...*, op.cit, s.10.

²² "Polityka", 06.05.1995; „Prywatyzacja”, nr 5 1995, s. IV.

²³ T.Bylka, op.cit., s. 21, tab. 2.

²⁴ "Jeszcze nigdy w latach powojennych ceny w Europie Wschodniej nie skoczyły tak, jak w roku 1990" - pisano w 1991 r. (*Danuta Zagrodzka proponuje ...*, op.cit.)

²⁵ "Polityka", 06.05.1995; „Prywatyzacja”, nr 5 1995, s.IV.

²⁶ "W 1995 r. zadłużenie Polski wynosiło blisko 44 mld dol., Węgier - 31,6 mld dol., a Bułgarii - 11 mld dol." (T.Bylka, op.cit., s.19.)

²⁷ "Polityka", 06.05.1995; „Prywatyzacja”, nr 5 1995, s.IV.

²⁸ J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s.20.

Znaczącym wzmocnieniem tych pozytywnych tendencji staje się zaawansowanie procesu prywatyzacji (tak np. w Polsce od 1992 r. sektor prywatny ma ok. 50% udziału w PKB, ok. 60% udziału w ogólnym zatrudnieniu i ok. 90% udziału w obrotach handlowych)²⁹ oraz wzrost inwestycji zagranicznych, największy na Węgrzech, w Polsce i Czechach.³⁰ Wszystkie te reformy mają charakter strukturalny, ale przynoszą wspomniane na wstępie pogorszenie materialnych warunków życia społeczeństw.³¹ Jego efektem społecznym staje się pogłębiające się rozwarstwienie ludności pod względem zamożności i pozycji zajmowanych w nowym systemie ustrojowym oraz przejściowe poszerzenie sfery ubóstwa.³² Słabość tworzącej się dopiero klasy

²⁹ "Na drugim miejscu znajdowały się pod tym względem Węgry, a następnie Czechy. Mniej rozbudowany był sektor prywatny w Bułgarii, Rumunii i na Słowacji. Jeszcze mniej zaawansowana była prywatyzacja w państwach bałtyckich, nowej Jugosławii, na Białorusi i Ukrainie." (J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s.18.) "W latach 1994 i 1995 rósł także udział sektora prywatnego w produkcji. W Czechach, Węgrzech, w Polsce i krajach bałtyckich przekroczył 50%. [...] Należy zdawać sobie sprawę, że dane oficjalne nie odzwierciedlają dotychczas rzeczywistych rozmiarów prywatnej działalności gospodarczej, gdyż nie obejmują tzw. szarej strefy, którą specjalistyczne ośrodki w poszczególnych krajach szacują na 20% do 30% PKB." (T.Bylka, op.cit., s. 16-17, szerzej: s. 22, tab.3).

³⁰ "Od początku przebudowy do końca 1993 r. bezpośrednio inwestycje zagraniczne wyniosły na Węgrzech 7 mld dol., w Polsce - 2,8 mld, w Czechach - 2,7 mld, w Słowenii - 900 mln, w Rumunii - 750 mln, w Słowacji - 500 mln i w Bułgarii - 400 mln. Z kolei w połowie 1993 r. wysokość tych inwestycji szacowano na 180 mln w Estonii, 130 mln na Litwie, 100 mln na Białorusi, 80 mln na Łotwie i 40 mln w Albanii." (J.Kofman, W.Roszkowski, *Gospodarka w: Europa Środkowo-Wschodnia*, op.cit., s. 17.) "Najdłużej i najskuteczniej politykę przyciągania inwestycji zagranicznych prowadzi Węgry. Przeprowadzają one w Europie Środkowo-Wschodniej pod względem skumulowanej wartości tych inwestycji w latach 1989-1994, wartości przypadającej na jednego mieszkańca oraz ich udziału w produkcie krajowym brutto. Kolejne dwa miejsca zajmują Polska i Republika Czeska, jeśli chodzi o absolutną wielkość zagranicznego zaangażowania inwestycyjnego; jeśli natomiast weźmie się pod uwagę wartość przeciętną, w stosunku do liczby ludności, to najwyższy udział kapitału zagranicznego przypadł na mieszkańca Węgier, następnie Estonii, Słowenii i Czech." (T.Bylka, op.cit., s. 19; szerzej: tamże, s.22, tab. 4.)

³¹ W 1993 r. "pod względem siły nabywczej przeciętnej płacy nadal na pierwszym miejscu lokowała się Polska. W pierwszej połowie 1993 r. za przeciętną płacę na Węgrzech kupić można było o około 15% mniej, w Czechach - około 20%, na Słowacji - o 30%, a w Bułgarii i Rumunii - o około połowę mniej. Siła nabywcza przeciętnej płacy w Rosji była około czterokrotnie niższa niż w Polsce, a na Ukrainie - około pięciokrotnie niższa." (J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s. 20-21.) "W 1994 r. po raz pierwszy w skali regionu przeciętne płace realne wzrosły. Popyt krajowy wzrósł znacznie na Węgrzech (w 1993 r. o 10,4%, w 1994 r. o 7%), w Słowenii o 4,1% i w Polsce - 1,7%. Popyt konsumpcyjny jest częścią tego popytu. Otóż w 1994 r. wzrost konsumpcji prywatnej wystąpił we wszystkich krajach wschodnioeuropejskich z wyjątkiem Polski i Słowacji, co znajduje potwierdzenie w danych statystycznych dotyczących sprzedaży w handlu detalicznym i dochodu realnego. W Czechach konsumpcja prywatna zwiększyła się aż o 9%, na Węgrzech tylko o 2%, jednak przy bardzo wysokim wroście oszczędności." (T.Bylka, op.cit., s.20.)

³² "Konsekwencją obniżenia się poziomu życia było rozszerzanie się sfery ubóstwa. Szacuje się, że obejmuje ona od 20-30% ludności w państwach Grupy Wyszehradzkiej, a do 50%

średniej, pozostałości socjalistycznej mentalności oraz (co bardziej znaczące) dawnej „infrastruktury” społecznej opartej na wielkoprzemysłowej klasie robotniczej i liczebnej biurokracji³³ jeszcze długo stwarzać będą szereg problemów społecznych. Niezbędnym przedsięwzięciem dla przewycięzania tych problemów jest spełnianie rozbudzonych oczekiwań co do poprawy sytuacji materialnej ludności. W niektórych krajach regionu rok 1994 przyniósł już zauważalną poprawę w tym zakresie, mierzoną w sposób uproszczony przeliczeniem produktu krajowego brutto (PKB) na głowę ludności. Pod tym względem najlepsze wyniki osiągnęły: Słowenia (6 018 USD), Węgry (3 694 USD), Czechy (3 067 USD) i Polska (2 231 USD).³⁴

3. Reorientacja powiązań międzynarodowych

Politycznemu i ekonomicznemu różnicowaniu państw Europy Środkowej i Wschodniej w trakcie transformacji systemowych towarzyszyło początkowo ich wzajemne izolowanie się. Problemy gospodarcze, przed jakimi stanęły państwa postsocjalistyczne (spadek produkcji, wzrost bezrobocia, ograniczenie rynków zbytu, uzależnienie surowcowe od ZSRR/Rosji, deficyty budżetowe itd.) oraz trudności polityczne (podziały w ugrupowaniach politycznych, zwiększone oczekiwania społeczeństw) spowodowały podejmowanie przez nie indywidualnych prób nawiązania bliższych stosunków, a zarazem uzyskania niezbędnej pomocy od rozwiniętych państw zachodnich, przede wszystkim od Wspólnot Europejskich.

Efektom tego stała się reorientacja geograficzna obrotów handlowych państw postsocjalistycznych. Z wyjątkiem państw WNP, powiązanych głównie wymianą handlową z Rosją, pozostałe państwa regionu zorientowały się na Europę Zachodnią, gdzie głównym ich partnerem stały się przede wszystkim Niemcy. (Rumunia bardziej powiązana była z Francją; zauważalne stało się także zainteresowanie poradzieckich państw bałtyckich intensyfikacją wymiany z krajami skandynawskimi.) Przewycięzanie istniejących od dawna dysproporcji rozwojowych w stosunku do państw wysoko rozwiniętych (np. w całym imporcie państw grupy OECD import z europejskich państw socjalistycznych zajmował jedynie 3,5-4%, podczas gdy udział importu krajów

w innych krajach regionu. Zbliżone wnioski przedstawiła wyspecjalizowana organizacja ONZ - UNICEF. Według jej ekspertyz, gdyby za granicę tej strefy uznać dochody poniżej 45% przeciętnej płacy z 1989 r., to na przykład w Bułgarii sfera ta obejmowałaby 63% gospodarstw domowych, w Rumunii - 51%, a w Polsce - 33%. Nastąpił też wzrost wskaźników umieralności, spadek dzietności i zmniejszenie liczby zawieranych małżeństw. Dane obrazujące pogarszanie się warunków życia potwierdzają proporcje zauważane również w ubiegłych latach." (J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s.21.)

³³ Szerzej: J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s. 21-22.

³⁴ "Polityka", 06.05.1995, „Prywatyzacja”, nr 5 1995, s.IV.

zachodnich w handlu zagranicznym krajów Europy Wschodniej wynosił 40-60%)³⁵ odbywało się jednak ze szkodą dla wzajemnej wymiany handlowej państw regionu. Tak np. udział Polski, Węgier i Czechosłowacji w ich wzajemnej wymianie w latach 1991-1992 wyniósł odpowiednio: 7%, 18% i 18%.³⁶ Poza Słowacją, w latach 1994-95 kraje regionu miały ujemny bilans handlowy. Wzrost kosztów importu paliw ze Związku Radzieckiego (a następnie Rosji), jaki dokonał się w związku z przejściem na rozliczenia dolarowe, spowodował spadek dostaw (od 37% w przypadku Czechosłowacji do 54% w przypadku Polski)³⁷ i konieczność poszukiwania nowych źródeł zaopatrzenia. (Dotyczyło to m.in. Bliskiego Wschodu, gdzie jednak funkcjonowały sankcje ekonomiczne nałożone na dużego dostawcę, jakim był Irak.) Problem ten nabierał znaczenia nie tylko w sensie ekonomicznym, lecz także pod względem bezpieczeństwa (uzyskiwanie gwarancji zaopatrzenia, unikanie jednostronnych uzależnień).

Załamanie się dawnego rynku radzieckiego spowodowało poważne ograniczenie możliwości zbytu towarów na tamtejszym rynku: „W 1991 r. eksport z Polski do Rosji obniżył się o 67 proc., z Bułgarii - o 58 proc., z Węgier - o 55 proc., z Czecho-Słowacji - o 47 proc. i z Rumunii - o 28 proc.”³⁸ Pod względem ogólnej wielkości obrotów handlowych największe ich załamanie miało miejsce w 1991 r. w Albanii (spadek eksportu do ok. 40% poziomu z 1989 r. i 50% poziomu z 1990 r.).³⁹ Rozprzestrzenianie się wojny na obszarach b. Jugosławii spowodowało także i tam (jedynie poza Słowenią) załamanie obrotów handlowych. Szczególnego rodzaju problemy gospodarcze stanęły również przed państwami poradzieckimi, którym tworzenie własnej infrastruktury gospodarki narodowej utrudniało załamanie się dotychczasowego rynku radzieckiego (a następnie rosyjskiego).

Rozpatrując reorientację geograficzną obrotów handlowych europejskich państw postsocjalistycznych wskazać należy na utworzenie przez nie 21 grudnia 1992 r. Środkowoeuropejskiej Strefy Wolnego Handlu (*Central European Free Trade Agreement* - CEFTA), która obecnie obejmuje: Czechy, Polskę, Słowację, Słowenię i Węgry. Warunkami udziału w strefie pozostałych państw regionu mają być m. in.: zawarcie dwustronnych umów handlowych z państwami CEFTA, uczestnictwo w porozumieniu GATT, udział w Światowej Organizacji Handlu (WTO) oraz stowarzyszenie z Unią Europejską. Ponadto zwrócić należy

³⁵ M.Perczyński, *Zagrożenia gospodarcze ...*, op.cit., s.50.

³⁶ J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s.15.

³⁷ J.Kofman, W.Roszkowski, *Gospodarka w: Raport o stanie Europy Środkowo-Wschodniej ...*, op.cit., s. 20.

³⁸ P.Bożyk, *Które do Europy ...*, op.cit., s. 81. Por.: "Economic Bulletin for Europe", vol. 43, UN, New York 1992, tab. 2.2.2., s.68.

³⁹ J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s. 20.

uwagę na tworzenie przez omawianą grupę państw tzw. euroregionów, rozwijających między nimi współpracę transgraniczną, niejednokrotnie z udziałem partnerów z Unii Europejskiej.

Dokonujące się reformy systemowe w państwach postsocjalistycznych umożliwiły znoszenie przez Zachód dotychczasowych ograniczeń, jak np. embarga na dostawy nowoczesnych wyrobów i technologii wprowadzonego w ramach tzw. Komitetu Koordynacyjnego ds. Kontroli Eksportu (COCOM). Uruchomione zostały ponadto specjalne wspólnotowe fundusze wspierające transformację (m.in. zainicjowany w 1989 r. program wspierania restrukturyzacji gospodarki PHARE);⁴⁰ udzielono znaczącej pomocy przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) i Bank Światowy, a także otwarto w 1991 r. specjalny bank: Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (EBOR). Rozpoczęła się procedura przyjmowania państw Grupy Wyszehradzkiej do OECD,⁴¹ jak również zainicjowany został proces stowarzyszenia tych państw ze Wspólnotami Europejskimi dzięki podpisaniu tzw. Układów Europejskich.⁴²

Ważnym probierzem zaawansowania reform politycznych był przebieg procesu spełniania kryteriów członkostwa w Radzie Europy, takich jak przestrzeganie praw człowieka i wolności obywatelskich czy trwałe funkcjonowanie systemu demokratycznego państwa prawa. (Dla przykładu Polska w okresie 1989-1991 posiadała status specjalnego gościa w Zgromadzeniu Parlamentarnym Rady Europy, zanim stała się jej pełnoprawnym członkiem.) Obecnie widoczne jest jednak odchodzenie Rady od dotychczasowych zasad ścisłego przestrzegania zakładanych wymogów członkostwa, czego przejawem było przyjęcie Rosji na początku 1996 r., mimo ewidentnych przejawów łamania praw człowieka w Czeczenii. W opinii zwolenników takiego rozwiązania umożliwia ono choć w ograniczonym stopniu kontrolę nad przestrzeganiem praw człowieka w państwach, które z pewnością dopiero w długiej perspektywie (o ile w ogóle) będą zdolne do wypełnienia

⁴⁰ PHARE - *Poland and Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy*. Wspólnotowy program bezzwrotnej pomocy uruchomiony w grudniu 1990 r. początkowo dla Polski i Węgier. Obecnie obejmuje pomoc dla 11 państw postsocjalistycznych w Europie Środkowej i Wschodniej. Ponad 60% tych środków przeznaczono dotychczas dla państw Grupy Wyszehradzkiej. Polska otrzymała ogółem około 27% tej pomocy. W przeliczeniu na 1 mieszkańca najczęściej otrzymały Węgry - 1 500 USD na 1 mieszkańca w ciągu 5 lat; Polska - 560 USD. (K.J.Ners, *Pomoc zagraniczna dla transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej. Sześć lat doświadczeń*, "Sprawy Międzynarodowe", nr 3-4 1996, s.66-67, szerzej s.61-84.)

⁴¹ W 1991 r. otrzymały one status „Krajów Partnerskich w Trakcie Przemian” (*Partners in Transition*): w grudniu 1995 r. przyjęte zostały Czechy, w kwietniu 1996 r. Węgry, a 11 lipca 1996 r. - Polska.

⁴² Układy stowarzyszeniowe weszły w życie wg następującego kalendarza: 1 lutego 1994 r. - z Polską i Węgrami, 1 lutego 1995 r. - z Bułgarią, Czechami, Rumunią i Słowacją, 12 czerwca 1995 r. - z Estonią, Litwą i Łotwą.

wymogów członkostwa. W sumie, do grona 23 członków Rady Europy sprzed 6 lat doszło 15 państw postsocjalistycznych.⁴³

Ponadto doszło do stowarzyszenia niektórych państw postsocjalistycznych z Unią Zachodnioeuropejską (w formie tzw. *partnerstwa stowarzyszonego* w odróżnieniu od *członkostwa stowarzyszonego* państw NATO).⁴⁴ Kraje te zaczęły również nawiązywać bliższe kontakty z Paktem Północnoatlantyckim (np. 14 państw postsocjalistycznych uzyskało status delegata stowarzyszonego w Zgromadzeniu Północnoatlantyckim) owocujące tworzeniem nowych instytucji wzajemnej współpracy, jak Północnoatlantycka Rada Współpracy, przekształcona w maju 1997 r. w Radę Partnerstwa Euroatlantyckiego (38 państw) i Forum Konsultacyjne UZE (9 państw do czasu zawieszenia jego działalności). Państwa postsocjalistyczne przystąpiły również do programu „Partnerstwo dla Pokoju”.

8 lipca 1997 r. Polska, Czechy i Węgry zostały oficjalnie zaproszone do negocjacji w sprawie przystąpienia do Paktu Północnoatlantyckiego. (Uzyskanie przez nie członkostwa przewidziane jest na 1999 r. czyli w 50. rocznicę powstania NATO.) W tym samym czasie wymienione państwa oraz Estonia, Słowenia i Cypr zostały zarekomendowane przez Komisję do podjęcia rokowań na temat członkostwa w Unii Europejskiej.

Widoczne w regionie środkowoeuropejskim zaawansowanie przedsięwzięć transformacyjnych i zakres współpracy ze strukturami zachodnioeuropejskimi uniemożliwia już Rosji przejęcie inicjatywy integracyjnej w tej części Europy i czyni bezprzedmiotowymi jej dążenia do stworzenia „nowego RWPG”, a tym bardziej regionalnego systemu bezpieczeństwa pod jej przewodnictwem. Pojawiające się w tym zakresie koncepcje należy traktować zresztą bardziej jako instrument sondażowy niż rzeczywiste projekty.⁴⁵

4. Cel transformacji

Analizując proces zmian systemowych w europejskich państwach postsocjalistycznych wskazać należy w pierwszym rzędzie na cel transformacji, którym jest odrobienie zaległości rozwojowych w stosunku do grupy państw zachodnich oraz wprowadzenie liberalnego modelu ustrojowego, a w konsekwencji trwałe włączenie się w struktury współpracy zachodnioeuropejskiej. W tzw. sensie negatywnym (wąskim), celem transformacji pozostaje likwidacja

⁴³ Były to: Albania, Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Macedonia, Mołdawia, Polska, Rosja, Rumunia, Słowacja, Słowenia, Ukraina i Węgry (stan na luty 1996 r.).

⁴⁴ Należą do nich: Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia, Słowacja, Słowenia i Węgry.

⁴⁵ Por.: S.Popowski, *Powrót Wielkiego Brata?*, „Rzeczpospolita”, 16-17.09.1995, *RWPG bez rubla*, „Gazeta Wyborcza”, 15.09.1995.

dotychczasowych ograniczeń rozwojowych, wynikających z pozostałości dawnego systemu. Celem generalnym wszystkich tych przedsięwzięć jest zapewnienie: wolności, bezpieczeństwa i dobrobytu (które można ująć w **triadę żywotnych interesów państwa** składających się na zakres **racji stanu**).

Przyjmując z kolei pozytywne (szerokie) rozumienie bezpieczeństwa - utożsamiające je nie tylko z zapewnieniem nienaruszalnego trwania, lecz również z zagwarantowaniem swobody rozwoju - zauważyć można, że rozumienie to obejmuje także dążenie do wolności i dobrobytu, traktowanych jako wartości zależne od bezpieczeństwa, ale zarazem je warunkujące.

W największym skrócie stwierdzić można, że bezpieczeństwo jest tożsame z zapewnieniem realizacji żywotnych interesów. W tym kontekście przetrwanie identyfikowane może być z wolnością a swobody rozwojowe z jakością życia, której wyznacznikiem jest dobrobyt. Tak więc potrzeby wolności oraz dobrobytu stanowią istotne składowe bezpieczeństwa i ich uwzględnianie powinno być trwale związane z analizą problematyki bezpieczeństwa.

W potocznym jednak rozumieniu bezpieczeństwo utożsamiane jest najczęściej ze sferą militarną, wolność ze sferą polityczną (także w sensie polityki gospodarczej), a dobrobyt oczywiście ze sferą gospodarczą. Rozumienie to upowszechniło się w życiu publicznym i dlatego przedstawiane analizy nawiązują do niego, choć oczywiście w myśl przyjętego w tym opracowaniu generalnego rozumienia bezpieczeństwa, traktowane jest ono w szerokim (pozytywnym) wymiarze.

Wracając do analizy zmian systemowych europejskich państw postsocjalistycznych, w aspekcie przedmiotowym transformacja ta dotyczy przede wszystkim sfer politycznej, gospodarczej i wojskowej. Jej kryterium w tym aspekcie jest demokratyzacja (oparcie ustroju politycznego na zasadach demokratycznego państwa prawa, wprowadzenie gospodarki wolnorynkowej, liberalizacja życia publicznego, ochrona praw i wolności człowieka, demokratyczna kontrola nad siłami zbrojnymi i służbami specjalnymi itd.).

W aspekcie podmiotowym transformacja oddziałuje na poszczególne podmioty życia społecznego, począwszy od jednostek, przez grupy społeczne, narody i państwa, aż po ich ugrupowania i całe otoczenie międzynarodowe. Jej kryterium w tym aspekcie jest restrukturyzacja, tj. przeobrażenia owych struktur, modyfikacja zasad ich działania oraz relacji między nimi. (Restrukturyzacja to przede wszystkim konstytuowanie nowych struktur, modyfikacja lub rozpad wielu starych oraz upodmiotowienie, dokonujące się tak w wymiarze wewnętrznym - np. idee społeczeństwa obywatelskiego - jak i w wymiarze zewnętrznym, np. partnerskie zasady układania stosunków między państwami.)

W aspekcie funkcjonalnym transformacja określa zmianę zasad, jakie regulować mają działanie podmiotów życia społecznego na różnych jego

plaszczynach przedmiotowych. Jej kryterium jest w tym aspekcie modernizacja, tj. unowocześnianie struktur społecznych oraz osiąganie postępu w zasadniczych dziedzinach: politycznej, gospodarczej, wojskowej.

Aktualny stan przebiegu transformacji systemowej diagnozować można ponadto na podstawie zasadniczych zmiennych opozycyjnych. Zaszeregowując dla rozpatrywanej transformacji dwie pary opozycyjnych względem siebie zmiennych, wyróżnić można w przejrzysty sposób zasadnicze mechanizmy transformacji (tj. opozycję czynników napędzających i hamujących). Tak przyjęty model analizy ułatwiać może określanie bieżącego stopnia zaawansowania rozpatrywanej transformacji i perspektywy jej rozwoju.

W omawianym kontekście zmian systemowych europejskich państw postsocjalistycznych wyróżnić można następujące zasadnicze pary zmiennych opozycyjnych, dotyczących zarówno ich polityki wewnętrznej jak i zagranicznej:

- integracja ze strukturami zachodnioeuropejskimi w przeciwieństwie do prawdopodobieństwa pozostawania w rosyjskiej strefie wpływów,
- modernizacja w przeciwieństwie do stagnacji.

Tendencje te określane są nie tylko przez deklarowany wybór danej opcji, lecz również realne możliwości jej realizacji, determinację w osiąganiu zamierzonych celów, obiektywne trudności oraz uwarunkowania polityki międzynarodowej. Relacje oddziaływania na siebie wyróżnionych zmiennych zarówno obrazują zasadnicze alternatywy polityki europejskich państw postsocjalistycznych, jak też ułatwiają określenie ich miejsca na kolejnych etapach transformacji systemowej.

5. Klasyfikacje państw regionu

Niezależnie od faktu, że po okresie dezintegracji powiązań między europejskimi krajami postsocjalistycznymi coraz wyraźniej obecnie postrzegane są one jako odrębny region europejski (co jest konsekwencją już nowych powiązań między nimi)⁴⁶, postępuje proces ich dalszego różnicowania się pod względem dysproporcji w rozwoju gospodarczym. Zasadniczym determinantem tego zróżnicowania jest miejsce na różnych etapach transformacji gospodarczej:

- zapoczątkowane przez poprzedni reżim częściowe reformy,
- ich niepowodzenie,
- rzeczywista transformacja systemowa,
- związane z nią przejściowe załamanie,
- stabilizacja i kontynuacja reform.⁴⁷

⁴⁶ Por: *East-Central Europe: The Morning After*, "Foreign Affairs", no. 5 1990/91, s.142-145.

⁴⁷ J.Kofman, W.Roszkowski, op.cit., s.17.

Istotne dla określenia miejsca państw w procesie tej transformacji jest przejście od stanu, w którym dynamikę rozwoju ograniczają możliwości podażowe do stanu, w którym hamują ją pojawiające się bariery popytu. Pod tym względem Polska, Węgry, Czechy i Słowacja osiągnęły już ten stan na przestrzeni lat 1991-1992.⁴⁸

Analizując różnicowanie się europejskich państw postsocjalistycznych zauważyć należy, że jedną z głównych jego przesłanek stał się sposób przechodzenia od autorytaryzmu do demokracji, który przybrał następujące zasadnicze formy.⁴⁹

- wymiana reżimu: przy względnej równowadze sił między reżimem a opozycją następuje stopniowa „demokratyzacja” (Polska i Węgry),
- wyparcie reżimu: całkowite przejęcie władzy przez siły demokratyczne w efekcie gwałtownego, realizującego się pod naporem społecznym (oraz dzięki sprzyjającej temu procesowi sytuacji międzynarodowej) załamania się reżimu (Czechosłowacja i NRD),
- przekształcenie systemu: przy silnej presji zewnętrznej, ale jednocześnie słabej opozycji wewnętrznej następuje wprowadzenie przez komunistów częściowych reform demokratycznych, pozwalających im zachować władzę (Serbia, Rumunia, Albania i Bułgaria, w której jednak komuniści utracili władzę).

Transformacja systemowa przybrać mogła, przytaczając klasyfikację Pawła Bożyka, jedną z trzech zasadniczych opcji:⁵⁰

1. radykalną (była NRD, Polska, od 1994 r. Węgry; od 1993 r. pewne symptomy tej opcji w Rosji),
2. ewolucyjną (Węgry do połowy 1994 r., Czechy, Słowacja),
3. eklektyczną (Albania, Bułgaria, Rumunia).

Kolejnego rozróżnienia dokonać można biorąc pod uwagę zakres zewnętrznych powiązań omawianej grupy krajów na pierwszych etapach transformacji.⁵¹

- zwiększające zakres powiązań zewnętrznych, głównie z Zachodem (Polska, Węgry),
- zmniejszające zakres powiązań zewnętrznych, zwłaszcza w obrotach wzajemnych (Czechosłowacja, Rumunia, Bułgaria, Nowa Jugosławia),
- całkowicie reorientujące swe powiązania zewnętrzne (kraje b. ZSRR).

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ M.Beylin, N.Gładziuk, J.Kofman, P.Ogrodziński, W.Roszkowski, op.cit., s.9.

⁵⁰ P.Bożyk, *Opcje transformacji systemowej w Europie Środkowej i Wschodniej*, "Sprawy Międzynarodowe", nr 3-4 1996, s.106-108.

⁵¹ P.Bożyk, *Którędy do Europy ...*, op.cit., s.88, a szerzej: ss.37-48, 88-105. Por. także *Reforms in Foreign Economic Relations of Eastern Europe and Soviet Union*. United Nations, Economic Commission for Europe, New York 1991.

Pod względem tempa reform gospodarczych wyróżnić można (opierając się na analizach Banku Rozrachunków Międzynarodowych w Bazylei z 1993r.)⁵² trzy następujące grupy państw:

1. najbardziej zaawansowane w zakresie tych reform (Czechy, Słowacja, Węgry i Polska),
2. zapoczątkowujące proces reform (Albania, Bułgaria, Rumunia, Słowenia, Litwa, Łotwa i Estonia),
3. państwa poradzieckie (WNP) dopiero przygotowujące się do podjęcia rzeczywistych reform rynkowych.

Zaprezentowane sposoby klasyfikowania omawianych państw uzupełnić można jeszcze rozróżnieniem szerzej ujmującym zakres reform demokratycznych, według którego można wyróżnić:⁵³

- państwa o dość stabilnym systemie instytucji demokratycznych, ustabilizowanych przemianach systemowych i kształtowaniu się klasy średniej (Polska, Węgry, Czechy, Słowenia i w pewnym stopniu Bułgaria),
- państwa o stosunkowo słabszej stabilizacji politycznej i gospodarczej, przeprowadzające na ogół fragmentaryczne reformy (niektóre nawet nie mające określonych kierunków reform), cechujące się przewagą nastrojów nacjonalistycznych i populistycznych (Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina, Rumunia, Słowacja i Macedonia),
- państwa cechujące się wyraźnym regresem cywilizacyjnym spowodowanym wojną (Nowa Jugosławia, Bośnia i Hercegowina, Chorwacja) lub zapaścią spowodowaną rządami komunistycznymi (Albania, która może być jednak kwalifikowana także i do drugiej grupy).

Przedstawione klasyfikacje wymagają bieżących aktualizacji. Zauważyć należy w tym kontekście obserwowane już przesunięcie się Słowenii do grupy państw najbardziej zaawansowanych w reformach (obok Polski, Czech i Węgier). Pojawiają się natomiast przesłanki przemawiające za wyłączeniem z tej grupy Słowacji. Ponadto zwraca uwagę wzmocnienie pozycji Litwy, Łotwy i Estonii (zwłaszcza tej ostatniej, której sytuacja wskazuje na powodzenie już stosunkowo poważnie zaawansowanych reform).

W związku z tym bardziej trafna wydaje się następująca klasyfikacja:⁵⁴

1. względnie stabilne państwa należące do CEFTA (Czechy, Polska, Słowacja, Słowenia i Węgry),

⁵² Bank for International Settlements, *Annual Report*, May 1993, vol. 63, s.39-43. Por.: A.Z. Kamiński, *Instytucjonalne przekształcenia w świecie postkomunistycznym a nowy ład europejski*, *"Sprawy Międzynarodowe"*, nr 3 1995, s.8-12.

⁵³ M.Beylin, J.Kofman, P.Ogrodziński, W.Roszkowski, op.cit., s.12-13.

⁵⁴ J.Kofman, W.Roszkowski, *Polityka i społeczeństwo*, op.cit., s.9. Por.: P.Bożyk, *Opcje transformacji ...*, op.cit., s.108-111.

2. państwa spoza CEFTA, lecz przyspieszające transformację (Estonia, Łotwa, także w pewnym stopniu Litwa),
3. państwa pozostające w stagnacji transformacyjnej (Albania, Bułgaria, Mołdawia, Rumunia i Ukraina),
4. państwa byłej Jugosławii, z wyjątkiem Słowenii.

Odrębnego potraktowania wymaga Białoruś, rezygnująca w praktyce ze swej suwerenności na rzecz pełnego zintegrowania z Rosją. Kraj ten mógłby być zakwalifikowany do trzeciej grupy.

6. Uwagi końcowe

Wyliczone możliwości klasyfikowania europejskich państw postsocjalistycznych wymownie odzwierciedlają wewnętrzne zróżnicowanie w ramach nowo wyłonionego regionu środkowoeuropejskiego. W warunkach owego zróżnicowania, licznych odżywiających różnic interesów pomiędzy tymi państwami oraz indywidualnego dążenia większości z nich do trwałego związania się ze strukturami zachodnioeuropejskimi, liczne wątpliwości nasuwać muszą koncepcje trwałego ich powiązania w ramach jakiejś odrębnej formy integracji środkowoeuropejskiej.

Już w warunkach dokonującej się na przełomie lat 80. i 90. dezorganizacji powiązań między państwami postsocjalistycznymi pojawiły się w Europie głosy mówiące o małym prawdopodobieństwie utrzymania tych państw w jednym związku oraz możliwości powrotu do przedwojennego podziału Europy na Środkową i Południową,⁵⁵ niebezpieczeństwie „bałkanizacji” tego regionu⁵⁶ a także o powstaniu tutaj swoistej „próżni strategicznej”.⁵⁷ Pojawiły się również opinie wyróżniające Europę Środkową jako swoisty region naturalnego pluralizmu, który istniał przed wojną i obecnie znów powraca do swej tożsamości, opartej na wspólnych wartościach, bliskości tradycji, wspólnych zagrożeniach oraz zadaniach na przyszłość. Region ten charakteryzuje się wieloma cechami negatywnymi (np. degradacją środowiska naturalnego, barierami celno-wizowymi itp.), ale dysponuje także pozytywną cechą pośredniczenia, która służyć ma scaleniu kontynentu w miejscu jego najgłębszego rozdarcia.⁵⁸

⁵⁵ R.Kuźniar, *Wiosna Ludów - 1989*, "Konfrontacje", nr 2/25 1990, s.18.

⁵⁶ S.Bieleń w: *Międzynarodowy przewrót w Europie Wschodniej. (Dyskusje)*, "Sprawy Międzynarodowe", nr 5 1990, s.129.

⁵⁷ B.Rychłowski, *Niestabilność Europy Wschodniej a bezpieczeństwo międzynarodowe*, PISM, Warszawa 1991, s.37.

⁵⁸ Por.: R.Buchała, *Szanse międzynarodowego zbliżenia w Europie Środkowej*, "Sprawy Międzynarodowe", nr 2 1990, s. 93-104; W.Giełżyński, *Wariant rezerwowy: Europa Środkowa*. "Tygodnik Solidarność", 09.03.1990; E.Jahn, *Nadzieja czy zagrożenie. Europa*, "Res Publica", nr 2 1990, s. 42-47; M.Howard, *The Remaking of Europe*, 1990 Alastair Buchan Memorial Lecture.

Rozpatrywana w odniesieniu do zmian systemowych państw postsocjalistycznych Europa Środkowa pozostaje na skrzyżowaniu takich zasadniczych tendencji, jak: upodmiotowienie - uprzedmiotowienie, integracja - dezintegracja. Upodmiotowienie państw tego regionu, związane z ich emancypacją na przełomie lat 80. i 90., doprowadziło - przy likwidacji blokowych zależności od ZSRR/Rosji - do dezintegracji zarówno „zamrożonego” porządku geopolitycznego w tej części Europy, jak również wielu dotychczasowych powiązań między jej państwami. Ukierunkowanie na integrację ze strukturami zachodnioeuropejskimi służyć ma m.in. uniknięciu uprzedmiotowienia tych państw, jakie musiałoby się stać konsekwencją nie tylko ewentualnego podporządkowania ich rosyjskiej strefie wpływów, lecz także pozostawienia w tzw. szarej strefie. Zauważyć przy tym należy, że tendencjom dezintegracyjnym przeciwstawiane są od pewnego czasu także procesy integracji regionalnej (tzw. nowy regionalizm), które również stawiają sobie za cel umacnianie podmiotowego znaczenia regionu środkowoeuropejskiego w polityce międzynarodowej. Wymienione tendencje pozostają więc w ścisłych relacjach ze sobą, a ich oddziaływanie określa pozycję Europy Środkowej w stosunkach międzynarodowych.